

KIPÇAK TÜRKLERİ

(Siyasî ve Dinî Tarihi)

Doç. Dr. Ahmet Gökbel

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 474
KÜLTÜR SERİSİ: 191

ISBN 975-437-346-9

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.
İstiklâl Cad. Ankara Han. 99/3 80060 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • Faks: (0212) 251 00 12
İnternet: www.otuken.com.tr

Kapak Düzeni: Ayşe Kalyoncu
Dizgi-Tertip: Ötüken
Kapak Baskısı: Birlik Ofset
Baskı: Özener Matbaası
Cilt: Yedigün Mücellithanesi
İstanbul 2000

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	9
Kısaltmalar.....	13
Giriş.....	15
1- Araştırmanın Amacı ve Önemi	15
2- Araştırmanın Yöntemi	20
3- Kaynakların Değerlendirilmesi	22

BİRİNCİ BÖLÜM

KIPÇAK(KUMAN)LARIN SİYASİ TARİHİ VE YAYILDIKLARI ALANLAR

A- Kıpçak ve Kuman Kelimeleri.....	27
1- Kıpçak Kelimesi	27
2- Kuman Kelimesi	30
B- Kıpçakların Menşei	32
C- Kıpçakların Siyasî Tarihi	37
1- Kıpçakların Ortaya Çıkışları	37
2- Kıpçakların Bağımsızlığı Meselesi	40
3- Karadenizin Kuzeyinde ve Kafkaslarda Kıpçakların Komşuları ile Münasebetleri	41
a- Kıpçaklar ve Hazarlar	41
b- Kıpçaklar ve Peçenekler.....	44
c- Kıpçaklar ve Ruslar	47
d- Kıpçaklar ve Gürcüler	56
e- Kıpçaklar ve Harezmşahlar	60
f- Kıpçaklar ve Selçuklular	64
g- Kıpçaklar ve Moğollar	69
4- Doğu Avrupa ve Balkanlarda Kıpçaklar	74
a- Kıpçaklar ve Macarlar	74
b- Kıpçaklar ve Romenler	77
c- Kıpçaklar ve Bulgarlar	82
5- Altınordu Devleti ve Sonrasında Kıpçaklar	87
a- Altınordu Devletinde Kıpçaklar	87

b- Altınordu Devletinin Çöküşüyle Ortaya Çıkan Hanlıklarda Kıpçaklar	90
b.a. Kazan Hanlığı	90
b.b. Kırım Hanlığı	92
b.c. Astırhan Hanlığı	94
b.d. Kasım Hanlığı	95
b. e. Nogay ve Sibir (Sibirya) Hanlıkları	96
6 - Suriye ve Mısırdaki Kıpçaklar	97
a- "Memluk Asker" Sisteminin Oluşumu ve Kıpçakların Mısır'a Geliş Şekilleri	97
b- Mısır Türk Sultanlığı (Memlûkler)'nin Kuruluşu ve Kıpçakların Rolü	101
c- Mısır Türk Memlûklerinde Kıpçak Komutanlar ve Faaliyetleri	104
c.a. Kutuz	105
c.b. Baybars I	107
c.c. Kalavun	112
7- Hindistan'daki Kıpçaklar	116
a- Şemsiyye Hanedanı	117
b- Balaban Ailesi	122
D- Kıpçak Göçleri ve Yayıldıkları Alanlar	127
1- Kıpçak Göçlerinden Önce İç Asya'daki Coğrafi Durum	127
2- Karadeniz'in Kuzeyi, Doğu Avrupa ve Balkanlara Kıpçak Göçleri	128
3- Kafkaslara ve Diğer Bölgelere Kıpçak Göçleri	132
4- Günümüzde Kıpçakların Bulunduğu Yerler	135
a- Türkistan'daki Kıpçaklar	136
b- İdilUral Bölgesinde Kıpçaklar	140
c- Doğu ve Güney Doğu Avrupa'daki Kıpçaklar	146
d- Kafkaslarda Kıpçaklar	154
e- Anadolu'daki Kıpçaklar	159

İKİNCİ BÖLÜM

KIPÇAKLARDA KÜLTÜR VE MEDENİYET

A- Kıpçakların Dili (Kıpçak Türkçesi)	165
B- Kıpçak Türkçesi ile Yazılmış Eserler	169
1- Lügatler-Gramerler	170
a- Karadeniz Kuzeyinde Yazılanlar	170
b- Suriye ve Mısır Sahasında Yazılanlar	173
2- Fıkıh Kitapları	176
3- Atçılık ve Okçulukla İlgili Kitaplar	178

C- Aile Yapısı ve Kadının Statüsü	181
1- Aile Yapısı	181
2- Evlenme ve Düğün	183
3- Kadının Toplumdaki Yeri	186
D- Sanat ve Mimarlık Anlayışı	189
E- Ekonomik Durum	196

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM KIPÇAKLARIN DİNİ TARİHİ

A- Geleneksel Türk Dini İçinde Kıpçakların Yeri	203
1- Tanrı İnancı	203
2- Kutsal Kabul Edilenler	209
a- Ay ve Güneş Kültü	211
b- Yıldızlar ve Gezegenler Kültü	213
c- Yer-Su Kültürleri	213
c.a. Dağ Kültü	214
c.b. Ağaç ve Orman Kültü	217
c.c. Su Kültü	221
c.d. Toprak, Taş ve Kaya Kültü	223
c.e. Ateş Kültü	225
d- Atalar Kültü	229
3- İbadet	236
a- Ayin, Tören ve Bayramlar	237
b- Kurban	242
4- Ölüm ve Ölü Gömme İle İlgili İnanç ve Âdetler	253
a- Ölüm ve Ölüm Sonrası	253
b- Yoğ (Yuğ) Törenleri	256
c- Ölü Gömme Âdetleri ve Balbal Geleneği	259
B- Kıpçaklar ve İslâmiyet	265
1- Kıpçakların İslâm Dinine Girdikleri Dönem ve Bu Dini Kabul Etme Nedenleri	265
2- Kıpçaklar Arasında İslâmın Yayılması ve Bu Dine Hiz- metleri	272
a- İdil-Ural Bölgesinde Müslüman Kıpçaklar	273
b- Kafkaslarda Müslüman Kıpçaklar	283
c- Türkistan'da Müslüman Kıpçaklar	286
d- Balkanlarda Müslüman Kıpçaklar	289
e- Anadolu, Mısır ve Hindistan'da Müslüman Kıpçaklar	298
C- Kıpçaklar ve Hıristiyanlık	303
1- Kafkaslarda Hıristiyan Kıpçaklar	308

2- Karadeniz'in Kuzeyinde ve Balkanlarda Hıristiyan Kıpçaklar.....	312
a- "Codex Cumanicus"un Yazılış Nedenleri.....	320
b- "Codex Cumanicus"da Geçen Bazı Dinî Kavramlar ve Dinî Metinlerden Örnekler	323
D- Kıpçaklar ve Yahudilik.....	330
1- Hazarların Yahudiliği Kabul Edişi.....	330
2- Kıpçakların Yahudiliği Benimsemesi ve Karay Türklerinin Oluşumundaki Rollerini	337
Sonuç.....	344
Kaynakça.....	353
İndeks	371

ÖNSÖZ

Şuurun yapısında bir unsur olarak kabul edilen kutsal ve kutsalın tecrübesi olarak tanımlanan din, evrensel bir fenomen olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradan hareketle sosyal, ekonomik ve siyasî yapıları ne olursa olsun bütün insan topluluklarının mutlaka bir dinî inanca sahip olduklarını ifade etmek abartı olmayacaktır. Başka bir ifade ile din, özünde beşer üstü âleme uzanan bir mahiyeti haizdir. Aynı zamanda o, insan tarafından yaşanan bir şey olmak itibariyle de, tarihî ve toplumsal bir fenomendir.

Tarihî bir fenomen olarak din, her zaman araştırmacıların dikkatini çekmiş olmakla birlikte, din konusuna tarihî perspektiften bakan yaklaşımların, modern anlamda bilimsel bir kimliğe erişmesi ve bu amaçla ilmî metodolojilerin geliştirilmesi son dönemlerde kendini gösterebilmiştir. Bu nedenle din konusunda, tarihî perspektiften bilimsel ve sistematik incelemelere ancak modern dönemde rastlanabilmektedir.

Çeşitli milletler ve toplumlarda gözlenen destanî ve romantik tarih şuurunun yanı sıra, bilimsel planda objektif bir tarih telâkkisinin gelişmeye başladığını önemle vurgulamak gerekir. Özellikle XIX. yüzyıldan itibaren, bu bilimsel planda objektif tarih telâkkisi eğiliminin büyük bir aşama kaydettiği görülmektedir. Böylece, çeşitli milletler ve kültürler, varlıklarının tarihî köklerini, efsanevî ve hatta hayalî imajların ötesinde, daha derinden ve sistematik bir bilimsel çerçevede tanımak ve bu yolla mevcut hayat potansiyellerini daha berrak bir biçimde aydınlatarak geleceklerini onun ışığında kurmak imkânını buldular. Bu objektif tarih anlayışının, bilhassa XIX. yüzyılın son

çeyreğinden itibaren, din konusunda da, bilimsel bir tarih anlayışı ve metodolojisinin gelişmeye başlamasına imkân verdiği görülüyor.

Dünyanın en eski ve köklü milletlerinden biri olan Türkler, çok renkli ve zengin bir tarih ve kültür mirasına sahiptirler. Türklerin tarihleri boyunca bir çok dinî sistemi tecrübe ettiği ve onları kabullendiği; çoğu zaman da kabul ettikleri bu dine siyasî destek sağlayarak gelişip yayılmasına katkıda buldukları anlaşılıyor.

Genel anlamda Türklerin veya bazı Türk topluluklarının dinî tarihi konusunda, bu güne kadar şüphesiz çeşitli çalışmalar ve denemeler yapılmıştır. Ancak modern ve objektif anlamda, gerek genel olarak Türk din tarihini ve gerekse çeşitli Türk topluluklarının dinî tarihlerini sistematik ve bilimsel bir yaklaşımla ele alan tarih araştırmalarının yetersizliği ortadadır. Oysa çok geniş bir coğrafyada, oldukça değişik kültürler, medeniyetler, toplumlar ve dünyanın büyük dinî sistemleri ile temasa geçmiş olan Türk topluluklarının dinî yaşayışları son derece zengin bir tarih ve kültür mirası olarak araştırılmayı beklemektedir. İşte XI ve XII. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyinde geniş coğrafi bir alana yayılarak siyasî bakımdan etkili olan Kıpçak Türkleri, bu araştırma alanlarından biridir. Onların, Müslümanlık, Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi evrensel dinlerle tanışıp onları kabul etmiş olmaları ve ayrıca çeşitli milletler ile karşılaşarak farklı kültürler ile tanışmaları, araştırmanın önemini ortaya koymaktadır. Genel olarak siyasî tarihleri incelenmemiş olan ve dinî tarihleri konusunda da hiç araştırma bulunmayan bu Türk topluluğunun incelenip ortaya çıkarılması, hem Türk din tarihinin alt yapısının oluşmasına, hem de elden geldiği kadar bilimsel ve objektif bir yaklaşımla incelenmesi halinde, diğer Türk topluluklarının araştırılmasına örnek teşkil edecektir. İşte bu düşüncelerle, Kıpçak Türklerinin siyasî ve dinî tarihlerinin bir arada araştırılması hedeflenmiş ve sonuçta bu eser ortaya çıkmıştır.

Araştırmada görüleceği üzere Kıpçakların zengin tarihî ve dinî kültür mirası, bilimsel ve objektif bir tarih perspektifinden hareketle ele alınıp değerlendirildiğinde millî ve kültürel varlığımızı ve hayatımızın tarihî temellerini, gerçek boyutları içerisinde-

de daha doğru bir biçimde aydınlatmaya yardımcı olacağı gibi, bugünkü hayatımız ve kültürümüze de zenginlik katacaktır.

Üç bölüm halinde sunacağımız araştırmamızın birinci bölümünde, Kıpçakların siyasî tarihi ve yayıldıkları alanlar üzerinde durulmuş olup bu çerçevede Kıpçakların menşei, komşuları ile olan ilişkileri, göçleri ve günümüzde Kıpçakların bulunduğu bölgeler aydınlatılmaya çalışılmıştır. Kısa da olsa "Kıpçaklarda kültür ve medeniyet" adlı ikinci bölümde de Kıpçakların dili, Kıpçak Türkçesi ile yazılmış eserler, Kıpçaklarda aile yapısı, kadının statüsü, ekonomik durum ile sanat ve mimarlık anlayışı verilmeye gayret edilmiştir. Araştırmanın üçüncü bölümünde ise Kıpçakların dinî tarihi, dört ana başlık halinde incelenip; "geleneksel Türk din tarihi içinde Kıpçakların yeri", İslâmiyetle temasları daha önce olduğu için "Kıpçaklar ve İslâmiyet", ardından "Kıpçaklar ve Hıristiyanlık" ve son olarak da "Kıpçaklar ve Yahudilik" şeklinde ele alınmıştır.

Araştırma konusunun seçimi ve araştırılması sırasında kıymetli fikirlerinden faydalandığım değerli hocam Prof. Dr. Şaban Kuzgun Bey'e ve yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen ve fikirlerinden her zaman istifade etme fırsatı bulduğum kıymetli hocam Prof. Dr. Harun Güngör Bey'e şükranlarımı arz ederim.

Ayrıca gerek araştırma esnasında kaynak temininde, gerekse çalışma sonunda sahalarıyla ilgili bölümleri okumak suretiyle katkılarını esirgemeyen Cumhuriyet Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Doç. Dr. Bilal Yücel, Yrd. Doç. Dr. Doğan Kaya ve Yrd. Doç. Dr. Adnan Gürbüz beylerle ve yazımında emeği geçen araştırma görevlileri Abdullah Pakoğlu ve Ali Osman Kurt'a teşekkürü bir borç bilirim.

Sivas-2000

Doç. Dr. Ahmet GÖKBEL

Kıpçak Türkleri

Doç. Dr. Ahmet Gökbel

Kıpçak

Modern ve objektif anlamda, Türk din tarihini sistematik ve bilimsel bir yaklaşımla ele alan tarih araştırmalarının yetersizliği ortadadır. XI. ve XII. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyinde geniş bir alana yayılarak siyasi bakımdan etkili olan Kıpçak Türkleri, bu araştırma alanlarından biridir. Onların, Müslümanlık, Hıristiyanlık, ve Yahudilik gibi evrensel dinlerle tanışmaları, çeşitli milletler ile karşılaşıp farklı kültürler ile tanışmaları, araştırmanın önemini ortaya koymaktadır. Siyasi tarihleri incelenmemiş olan ve dinî tarihleri konusunda da hiç araştırma bulunmayan bu Türk topluluğunun incelenip ortaya çıkarılması, diğer Türk topluluklarının araştırılmasına örnek teşkil edecektir.

Araştırmamızın birinci bölümünde Kıpçakların siyasi tarihi ve yayıldıkları alanlar, menēi, komşuları ile olan ilişkileri, göçleri ve günümüzde buldukları bölgeler aydınlatılmaya çalışılmıştır. "Kıpçaklarda Kültür ve Medeniyet" adlı ikinci bölümde de Kıpçakların dili, Kıpçak Türkçesi ile yazılmış eserler, Kıpçaklarda aile yapısı, kadının statüsü, ekonomik durum ile sanat ve mimarlık anlayışı verilmeye gayret edilmiştir. Araştırmanın üçüncü bölümünde ise Kıpçakların dinî tarihi, "geleneksel Türk din tarihi içinde Kıpçakların yeri" "Kıpçaklar ve İslamiyet", "Kıpçaklar ve Hıristiyanlık" ve "Kıpçaklar ve Yahudilik" konuları ele alınmıştır.

ISBN 975-437-346-9

9 789754 373462